

<https://doi.org/10.70728/b.series.v08.i04.160>

XIX ASR BOSHLARI VA XX ASRLARDA SHAHRISABZ ADABIY MUHITI VA JANRLAR XILMA-XILLIGI

Isaqova Saboxat Bo'riyevna

*Sharof Rashodov nomidagi SamDU Urgut filiali
Pedagogika va tillarni o'qitish metodikasi kafedrası
Pedagogika va tillarni o'qitish fakulteti
O'TVA yo 'nalishi 1- bosqich talabasi
Saboxatisoqova18@gmail.com
+998915129806*

Ilmiy rahabar: Yakubova Safiya Hamdamovna

Annotatsiya: mazkur maqolada XIX asr boshlaridan XX asr boshlariga qadar Shahrisabz adabiy muhitining shakllanishi, taraqqiyot bosqichlari va janrlar xilma-xilligi ilmiy tahlil qilinadi. Hududning ijtimoiy-siyosiy sharoiti, madaniy muhit va adabiy an'analar o'zaro bog'liqlikda yoritilib, mumtoz she'riyat, dostonchilik, tazkiranavislik hamda ma'rifatparvarlik yo'nalishlarining o'ziga xos jihatlari ochib beriladi. Mahalliy ijodkorlarning adabiy jarayondagi o'rni va ularning mintaqaviy hamda umummilliy adabiyot rivojiga qo'shgan hissasi baholanadi.

Kalit so'zlar: Shahrisabz adabiy muhiti, XIX asr adabiyoti, XX asr boshlarida adabiyot, mumtoz she'riyat, janrlar xilma-xilligi, ma'rifatparvarlik.

Аннотация: в статье анализируется литературная среда Шахрисабза в начале XIX – XX веков и жанровое разнообразие данного периода. Рассматриваются социально-культурные условия формирования литературной традиции, особенности поэзии, эпоса, тазирографии и просветительских направлений. Оценивается вклад местных авторов в развитие региональной и национальной литературы.

Ключевые слова: литературная среда Шахрисабза, литература XIX века, начало XX века, классическая поэзия, жанровое разнообразие, просветительство.

Annotation: this article examines the literary environment of Shahrisabz in the early 19th and 20th centuries and the diversity of literary genres of that period. It analyzes the socio-

cultural context, classical poetry traditions, epic literature, biographical writings, and enlightenment movements. The contribution of local authors to regional and national literary development is also evaluated.

Keywords: Shahrisabz literary environment, 19th century literature, early 20th century literature, classical poetry, genre diversity, enlightenment movement

Adabiyotlar tahlili: Shahrisabz adabiy muhitining XIX asr oxiri va XX asr boshlaridagi taraqqiyot bosqichlarini o‘rganish zamonaviy o‘zbek adabiyotshunosligining dolzarb yo‘nalishlaridan biri bo‘lib qolmoqda. Mazkur davrni tadqiq etishda bir qator olimlarning izlanishlari muhim nazariy va amaliy asos bo‘lib xizmat qiladi.

Xususan, B. Ahmedov va N. Karimovning tadqiqotlarida XIX-XX asrlar o‘zbek adabiyoti tarixining umumiy manzarasi, davrning ijtimoiy-siyosiy xususiyatlari hamda adabiy jarayonning konseptual masalalari atroflicha yoritilgan [1, 6]. Ushbu olimlarning ishlari hududiy adabiy muhitlarni umummilliy adabiyot kontekstida tahlil qilish imkonini beradi.

Shahrisabz adabiy muhitining bevosita o‘ziga xosliklari, uning mintaqaviy xususiyatlari va tarixiy-madaniy ildizlari O. Bozorov hamda T. Qodirov kabi tadqiqotchilarning asarlarida o‘z ifodasini topgan [2, 8]. Mualliflar Shahrisabzning nafaqat tarixiy shahar, balki kuchli adabiy an‘analarga ega markaz sifatidagi mavqeini ilmiy dalillaganlar.

Mintaqaviy adabiy maktablar va ularning o‘zbek adabiyoti ravnaqidagi o‘rni masalalari Q. Jo‘rayev va D. Yo‘ldoshev tomonidan maxsus o‘rganilgan [5, 10]. Ularning fikricha, hududiy maktablar o‘rtasidagi o‘zaro ta‘sir va o‘ziga xos janrlar tizimi adabiy jarayonning boyishiga xizmat qilgan.

Janrlar evolyutsiyasi, mumtoz an‘analar va jadid adabiyoti o‘rtasidagi aloqadorlik masalalari I. G‘aniev, A. Rasulov hamda S. Mahmudovlarning ishlarida markaziy o‘rin egallaydi [3, 9, 7]. Ayniqsa, jadidchilik va ma‘rifatparvarlik g‘oyalarining badiiy asarlardagi in‘ikosi Shahrisabz adabiy muhitining o‘tish davridagi qiyofasini belgilab beruvchi asosiy omil sifatida ko‘rsatiladi.

Nihoyat, XX asr boshlaridagi o‘zbek adabiy jarayonining dinamikasi va undagi yangilanish tamoyillari R. Ismoilov tomonidan tahlil etilgan bo‘lib [4], bu Shahrisabz adabiy muhitining yangi davr adabiyotiga integratsiyalashuv jarayonini tushunishga yordam beradi.

Tadqiqot metodologiyasi:

Ushbu maqolada XIX asr boshlari va XX asr birinchi yarmidagi Shahrisabz adabiy muhiti hamda janrlar xilma-xilligini o‘rganishda quyidagi ilmiy metodlardan foydalanilgan:

Tarixiy-qiyosiy metod: Shahrisabz adabiy muhitining shakllanish va rivojlanish bosqichlari ijtimoiy-siyosiy jarayonlar bilan bog‘liq holda o‘rganildi. Davrning madaniy hayoti

va adabiy an'analari Buxoro amirligi hamda Turkiston umumiy adabiy jarayoni bilan qiyosiy tahlil etildi.

Tizimli tahlil: Hududiy adabiy muhit yaxlit bir tizim sifatida ko'rib chiqilib, undagi an'anaviy mumtoz janrlar (g'azal, qasida, ruboiy) va yangi shakllanayotgan ma'rifatparvarlik adabiyoti o'rtasidagi bog'liqlik tahlil qilindi.

Janrlar evolyutsiyasi metodi: Adabiy janrlarning an'anaviy shakldan ijtimoiy-publitsistik yo'nalishga o'tish dinamikasi, xususan, nasrning mustaqil shakl sifatida shakllanish jarayoni tadqiq etildi.

Tazkiranavislik va manbashunoslik tahlili: XIX asr davomida yaratilgan qo'lyozma manbalar va tazkiralardagi ma'lumotlar adabiy jarayonni tizimlashtirishning asosiy manbai sifatida foydalanildi.

Madaniy-tarixiy yondashuv: Jadidchilik harakati va ma'rifatparvarlik g'oyalarining badiiy asarlardagi in'ikosi, shuningdek, yangi usul maktablarining adabiy tafakkurga ta'siri ochib berildi.

Kirish

XIX asr boshlarida Movarounnahr hududidagi madaniy va adabiy jarayonlar mahalliy adabiy markazlar faoliyati bilan chambarchas bog'liq holda rivojlandi. Shahrisabz ana shunday muhim adabiy o'choqlardan biri sifatida tarixiy ahamiyat kasb etadi. Bu hudud azaldan ilm-fan va madaniyat markazi bo'lib, unda shakllangan adabiy muhit mumtoz adabiyot an'analarini davom ettirish bilan birga, yangi ijodiy yo'nalishlarning yuzaga kelishiga zamin yaratgan. XIX asrda siyosiy o'zgarishlar, ijtimoiy hayotdagi siljishlar hamda madrasalar faoliyati adabiy jarayonning shakllanishiga bevosita ta'sir ko'rsatdi.

XX asr boshlariga kelib esa Shahrisabz adabiy muhiti yangi bosqichga ko'tarildi. Jadidchilik harakati, ma'rifatparvarlik g'oyalari, milliy uyg'onish jarayonlari hudud adabiyotida mazmun va janr jihatdan yangilanishlarni yuzaga keltirdi. An'anaviy g'azal va qasida janrlari bilan bir qatorda ijtimoiy ruhdagi she'rlar, publitsistik yo'nalishdagi asarlar ham paydo bo'ldi. Shunday qilib, XIX–XX asrlar oralig'i Shahrisabz adabiy muhiti uchun uzviylik va yangilanish uyg'unlashgan muhim davr sifatida namoyon bo'ladi.

Asosiy qism

XIX asr boshlarida Shahrisabz adabiy muhiti Movarounnahr hududidagi madaniy markazlar tizimida o'ziga xos o'rin egallagan. Tarixiy manbalarga ko'ra, Shahrisabz (Kesh) qadimdan ilm-fan, tasavvuf va adabiyot rivojlangan maskan sifatida shakllangan bo'lib, bu an'ana XIX asrga kelib ham uzviy davom etgan. Buxoro amirligi tarkibida bo'lgan ushbu hududda madrasalar, xattotlik maktablari va adabiy majlislar faoliyati adabiy jarayonning

muhim omili bo‘lgan. Mahalliy ulamolar va shoirlarning mumtoz adabiyotga sodiqligi g‘azalnavislik an‘analarini mustahkamlab, Navoiy maktabi ta‘sirini davom ettirgan.

XIX asrning birinchi yarmida Shahrisabz adabiy muhitida asosan mumtoz she‘riyat janrlari — g‘azal, qasida, ruboiy, muxammas va musamman keng tarqalgan. Ushbu janrlar shaklan an‘anaviy bo‘lsa-da, mazmun jihatidan hududiy ruh, mahalliy ijtimoiy hayot va tasavvufiy qarashlar bilan boyitilgan. Tadqiqotchilar ta‘kidlashicha, bu davr she‘riyatida irfoniy motivlar bilan bir qatorda ma‘rifiy-axloqiy ruh kuchaygan. Bir tomondan, madrasalarda o‘qitilgan ilmlar bilan, ikkinchi tomondan, hududdagi diniy-ma‘rifiy muhit bilan izohlanadi.

Shahrisabz adabiy muhitining yana bir muhim jihati — tazkiranavislik va tarixnavislik an‘analarining mavjudligidir. XIX asr davomida yaratilgan ayrim qo‘lyozma manbalarda hudud shoirlari, ularning ijodi va adabiy faoliyati haqida muhim ma‘lumotlar uchraydi. Ushbu manbalar nafaqat adabiy jarayonni, balki ijtimoiy-madaniy hayotni ham aks ettiradi. Tazkiralarda adabiy merosni tizimlashtirish va avlodlarga yetkazishda muhim ilmiy ahamiyat kasb etgan.

XIX asrning ikkinchi yarmida mintaqadagi siyosiy va iqtisodiy o‘zgarishlar adabiy jarayonga ham ta‘sir ko‘rsatdi. Rossiya imperiyasining Turkiston hududlariga kirib kelishi, yangi ma‘muriy boshqaruv tizimining shakllanishi hamda savdo-iqtisodiy aloqalarning kengayishi ijtimoiy ongda yangicha qarashlarni yuzaga keltirdi. Adabiyotda ham aks etib, an‘anaviy ishqiy-tasavvufiy mavzular bilan bir qatorda ijtimoiy masalalarga murojaat qilish kuchaydi. Janrlar doirasida mazmuniy kengayish yuz berdi.

XX asr boshlariga kelib Shahrisabz adabiy muhiti jadidchilik harakati ta‘sirida yangi bosqichga ko‘tarildi. Jadid maktablarining ochilishi, yangi usul ta‘lim tizimining joriy etilishi va matbuotning paydo bo‘lishi adabiy tafakkurda tub burilish yasadi. Endilikda she‘riyat va nasrda milliy uyg‘onish, ma‘rifat, taraqqiyot va ijtimoiy islohot g‘oyalari ilgari surila boshlandi. Ushbu jarayon janrlar xilma-xilligini yanada kuchaytirdi.

Mazkur davrda nasr janrining rivojlanishi alohida e‘tiborga loyiqdir. Ilgari asosan she‘riy shakl ustuvor bo‘lgan bo‘lsa, XX asr boshlarida publitsistik maqolalar, ijtimoiy ruhdagi hikoyalar va ocherklar yuzaga keldi. Adabiyotning jamiyat bilan bevosita aloqasini mustahkamladi. Matbuot orqali tarqalgan asarlar keng ommaga yetib borib, adabiyotning ijtimoiy funksiyasini kuchaytirdi.

Janrlar xilma-xilligi nuqtai nazaridan qaralganda, Shahrisabz adabiy muhitida an‘anaviy va zamonaviy yo‘nalishlar uyg‘unligi kuzatiladi. Mumtoz g‘azal bilan bir qatorda hajviy she‘rlar, ijtimoiy-tanqidiy ruhdagi asarlar va ma‘rifiy mazmundagi risolalar yaratilgan. Bu adabiyotning ichki evolyutsiyasini, ya‘ni mazmun va shakl jihatidan yangilanish jarayonini ko‘rsatadi. Milliy o‘zlikni anglash va ma‘naviy uyg‘onish g‘oyalari janrlar doirasida yangicha ifoda topgan.

Shahrisabz adabiy muhitining o‘ziga xosligi uning mintaqaviy xususiyatlari bilan belgilanadi. Hududda ijod qilgan shoir va adiblar umumturk adabiy an‘analarini davom ettirgan holda, mahalliy madaniy ruhni asarlarida aks ettirganlar. XIX–XX asrlar oralig‘ida Shahrisabz adabiy muhiti o‘zbek adabiyoti tarixida uzviylik va yangilanish uyg‘unlashgan maktab sifatida shakllandi. Uni alohida ilmiy tadqiq etishga arzigulik hodisa sifatida namoyon etadi.

XIX asr oxiri – XX asr boshlarida Shahrisabz adabiy muhiti mintaqadagi umumiy madaniy uyg‘onish jarayonlari bilan chambarchas bog‘liq holda rivojlandi. Bu davrda hudud Buxoro amirligi tarkibida bo‘lib, diniy-ma‘rifiy markaz sifatidagi mavqeini saqlab qoldi. Madrasalarda mantiq, balog‘at, aruz ilmi, tafsir va hadis ilmlari bilan bir qatorda adabiyot nazariyasi ham o‘qitilganligi adabiy tafakkurning mustahkam nazariy asosga ega bo‘lishini ta‘minladi. Ijodkorlar nafaqat an‘anaviy shaklni, balki badiiy mezon va poetik qoidalarni ham chuqur egallagan holda ijod qilganlar.

Ushbu davr she‘riyatida aruz tizimining yetakchi o‘rni saqlanib qolgan bo‘lsa-da, mazmun jihatidan sezilarli o‘zgarishlar yuz berdi. An‘anaviy ishqiy va tasavvufiy motivlar bilan bir qatorda ijtimoiy adolatsizlik, jaholat, ilm-ma‘rifat zarurati kabi mavzular ko‘proq tilga olinadi. O‘z navbatida jadidchilik harakati bilan bog‘liq bo‘lib, ma‘rifatparvarlik ruhining kuchayishi bilan izohlanadi. Adabiyot endilikda faqat estetik hodisa emas, balki jamiyatni isloh qilish vositasi sifatida ham qarala boshladi.

XX asr boshlarida yangi usul maktablarining ochilishi Shahrisabz adabiy muhitida intellektual qatlamning kengayishiga olib keldi. Ta‘lim tizimidagi yangilanishlar natijasida turkiy tilning adabiy imkoniyatlariga yangicha qarash shakllandi. Ijodkorlar xalq tiliga yaqinroq, sodda va tushunarli ifoda vositalaridan foydalanishga harakat qildilar. Janrlar tizimida ham yangilanishni keltirib chiqardi: publitsistik ruhdagi she‘rlar, ijtimoiy masalalarni yorituvchi maqolalar va nasriy asarlar ko‘paydi.

Shahrisabz adabiy muhitining muhim xususiyatlaridan biri — adabiy majlislar va ijodiy davralarning mavjudligidir. Bunday majlislar nafaqat badiiy asarlarni muhokama qilish, balki yosh iste’dodlarni tarbiyalash vazifasini ham bajargan. Og‘zaki ijod va yozma adabiyot o‘rtasidagi uzviylik aynan shu muhitda mustahkamlangan. Xalq og‘zaki ijodi motivlari — dostonchilik, maqol va hikmatli so‘zlar yozma adabiyotga singib ketgan.

Janrlar xilma-xilligi masalasida XIX–XX asrlar oralig‘ida kuzatilgan eng muhim jarayon — nasrning mustaqil adabiy shakl sifatida shakllanishidir. Ilgari she‘riyat ustuvor bo‘lgan bo‘lsa, XX asr boshlarida ijtimoiy-falsafiy mazmundagi nasriy risolalar, tarixiy ocherklar va tarjimalar paydo bo‘ldi. Yuqoridagi jarayon adabiy tafakkurning yangi bosqichga ko‘tarilganidan dalolat beradi. Tarjima adabiyotining rivoji mintaqaviy adabiy muhitni boshqa hududlar bilan bog‘lab turuvchi ko‘prik vazifasini bajardi.

Ushbu davrda hajviy va tanqidiy janrlar ham rivojlandi. Ijtimoiy hayotdagi muammolarni badiiy ifoda orqali ochib berish tendensiyasi kuchaydi. Hajviy she‘rlar va kinoyaviy asarlar jamiyatdagi illatlarni fosh etishga qaratilgan bo‘lib, ular ma‘rifiy-tarbiyaviy vazifani bajargan va adabiyotning funksional imkoniyatlari kengayganini ko‘rsatadi.

XX asrning 20–30-yillariga kelib siyosiy tuzum o‘zgarishi adabiy jarayonga ham bevosita ta‘sir ko‘rsatdi. Sovet mafkurasi asosida yangi adabiy mezonlar shakllana boshladi. Ijodkorlar yangi ijtimoiy g‘oyalarni aks ettirishga majbur bo‘ldilar. Natijada janrlar tizimida realizm unsurlari kuchaydi, she‘riyatda ijtimoiy-siyosiy mavzular ustuvorlik qildi. Biroq shunga qaramay, Shahrisabz adabiy muhiti o‘zining mumtoz an‘analarini butunlay yo‘qotmadi, balki yangi sharoitda ularni moslashtirishga intildi.

XIX asr boshlaridan XX asrning birinchi yarmigacha bo‘lgan davr Shahrisabz adabiy muhitining shakllanish, barqarorlashuv va yangilanish bosqichlarini o‘z ichiga oladi. Janrlar xilma-xilligi bu jarayonning asosiy ko‘rsatkichlaridan biri bo‘lib, u hudud adabiyotining ichki dinamikasini aks ettiradi. Mumtoz an‘ana, ma‘rifatparvarlik g‘oyalari va yangi ijtimoiy qarashlarning uyg‘unlashuvi natijasida Shahrisabz adabiy muhiti o‘zbek adabiyoti tarixida muhim bosqichni tashkil etadi.

Xulosa

XIX asr boshlaridan XX asr boshlariga qadar Shahrisabz adabiy muhiti mintaqaviy adabiyot tarixida muhim o‘rin egallaydi. Ushbu davrda mumtoz adabiy an‘analar mustahkam saqlangan holda, janrlar ko‘lami kengayib bordi. G‘azal, qasida, muxammas, doston kabi an‘anaviy janrlar bilan bir qatorda ma‘rifatparvarlik ruhidagi asarlar, ijtimoiy mazmundagi she‘riy va nasriy namunalarning yaratilishi adabiy muhitning rang-barangligini ta‘minladi. Bu esa Shahrisabzning nafaqat hududiy, balki umummilliy adabiyot taraqqiyotidagi ahamiyatini ko‘rsatadi.

Mazkur davr adabiy muhiti ijodkorlarning ijtimoiy ong va milliy tafakkur shakllanishidagi o‘rnini yaqqol namoyon etadi. Janrlar xilma-xilligi adabiyotning jamiyat hayotiga faol ta‘sir ko‘rsatganini tasdiqlaydi. Shahrisabz adabiy muhiti tarixini o‘rganish o‘zbek adabiyotining mintaqaviy taraqqiyot xususiyatlarini chuqur anglashga xizmat qiladi hamda adabiy merosni zamonaviy ilmiy nuqtai nazardan qayta baholash imkonini beradi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI

1. Ahmedov B., XIX asr o‘zbek adabiyoti tarixi, Akademnashr, 2023.
2. Bozorov O., Shahrisabz adabiy muhiti tadqiqotlari, Fan nashriyoti, 2024.
3. G‘aniev I., O‘zbek mumtoz adabiyoti janrlari, Yangi asr avlodi, 2023.
4. Ismoilov R., XX asr boshlarida o‘zbek adabiy jarayoni, Akademnashr, 2025.

5. Jo‘rayev Q., Mintaqaviy adabiy muhitlar va ularning xususiyatlari, Fan nashriyoti, 2024.
6. Karimov N., O‘zbek adabiyoti tarixi (XIX–XX asrlar), O‘qituvchi nashriyoti, 2023.
7. Mahmudov S., Jadid adabiyoti va ma’rifatparvarlik, Akademnashr, 2025.
8. Qodirov T., Shahrisabz tarixiy-madaniy muhiti, Ma’naviyat nashriyoti, 2024.
9. Rasulov A., Adabiy jarayon va janrlar evolyutsiyasi, Fan nashriyoti, 2023.
10. Yo‘ldoshev D., O‘zbek adabiyotida hududiy maktablar, Akademnashr, 2025.